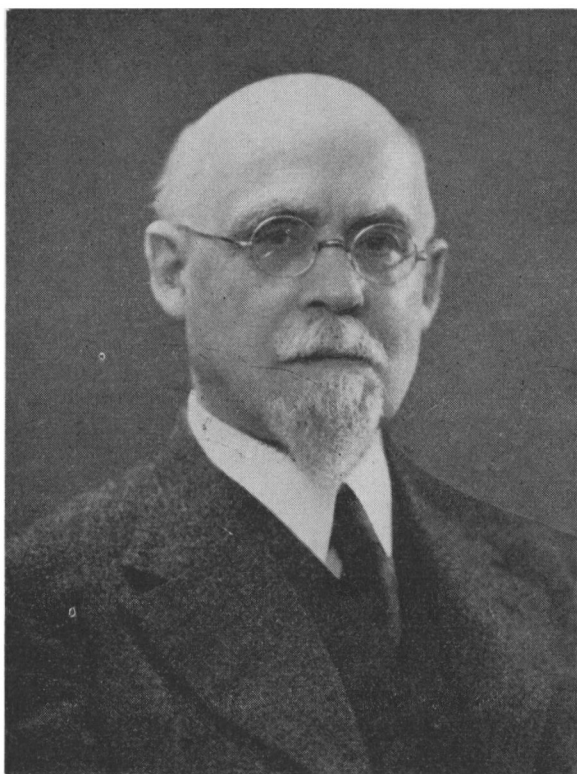

AAGE FRIIS

Af Axel Linvald.

Ved Aage Friis' død, 6. oktober 1949, gik en mand „ur tiden“, der med historisk forskning og anden skribentvirksomhed som livsgerning har øvet en vidtspændende, jævnlig omstridt, men altid paaagtet indsats paa vidtforskellige omraader. Lige til sin død, i sit firsindstyvende aar, var han i besiddelse af en

sjælden, næsten hektisk arbejdskraft, bestandig optaget af fuldførelsen af store værker, til det sidste levende med i dagens problemer, skrivende, handlende, organiserende.

Fra sin tidligste ungdom, efter at han først, næppe uden alvorlige brydninger, havde fundet sit stade, har Aage Friis livet igennem, trofast og uden svingninger, bevaret sine idealer. Rimeligvis har ogsaa han haft sine stille stunder, hvor han gjorde op med sig selv og sin samtid. Selv for hans nærmeste venner var han dog altid udadventt og enstrænget, aldrig i tvivl om sine anskuelsers enegyldighed og med en ubetvingelig vilje til at gennemføre sine forsætter. Som adskillige af sine meningsfæller tvivlede han aldrig om, at det logiske og klare ogsaa var rigtigt. Selv en mand uden nuancer, retlinet og enkel var han jævnlig uforstaaende overfor mere komplicerede naturer. Skønt rigt begavet, ofte klog, var han uden visdom. Selv uden smaalighed havde han ringe sans for de smaa tings betydning. Ødsel med sin tid og sin kraft, naar det gjaldt om at yde hjælp, svækkede han undertiden virkningen ved sin trang til at være ene-raadende. Sjældent forstod han, at tavshed ikke er ensbetydende med tilslutning. I mangfoldige tilfælde optraadte han fint og nænsomt, i andre forsømte han at fare med lempe. Faa mænd i hans samtid har haft lettere ved at knytte forbindelser. Med mangfoldige mennesker har han samarbejdet, fagfæller og andre, ældre, samtidige og yngre, meningsfæller og modstandere. Med adskillige blev han forbundet i livslangt venskab, til andre kom han i modsætning. Selv for dem, der stod ham nærmest, kunde det til tider falde vanskeligt at forlige sig med hans stærke temperament. Undertiden havde de fornemmelsen af, at de blev løbet over ende. Navnlig i hans senere aar kunde han undertiden give udtryk for skuffelse og mismod. Til syvende og sidst er det vel forklaringen paa hans fremgang og paa de mange frugtbringende resultater af hans utrættelige virke, at han inderst inde var og altid forblev den urokkelige optimist.

Som historiker — student 1890, magisterkonferens 1896 — gik Aage Friis tidligt i gang med selvstændigt videnskabeligt arbejde. Oprindeligt var det hans hensigt at skildre Nordens historie i aarene mellem 1810 og 1814, da grundlaget blev lagt for de nordiske rigers politiske livsvilkaar i det følgende aarhundrede (jvnf. M. Mackeprangs biografi af Aage Friis i Biogr. Lexikon, 2. udg. VII, 382 ff.). Resultatet blev nogle forarbejder, i 1898 en større afhandling, *Frederik den Sjette og det andet svenske Tronfølgervalg* (Hist. Tidsskr. 7. rk. I) og en værdifuld kildepublikation, *Nye Aktstykker vedrørende de politiske Forhandlinger i København i December 1813 og Kielerfreden i Januar 1814* (Danske Mag. 5 rk. IV). Selve hovedopgaven, ved hvis løsning svensk og norsk historisk forskning efterhaanden har taget førerskabet, er stadig et uopfyldt ønske. Indre tilbøjelighed og ydre tilskyndelser bevirkede, at Aage Friis hurtigt vendte sig mod andre opgaver.

I en betydningsfuld afhandling i „Bogen om H. P. Hanssen. Skrevet af hans Venner“ (1948): *I Samarbejde og Venskab med H. P. Hanssen gennem halvt hundrede Aar* — der i lige saa høj grad handler om forfatteren som om H. P. Hanssen — har Aage Friis gjort rede for sin egen tidlige optagethed af den nordslesvigske nationalitetskamp og praktiske deltagelse, lige fra skoleaarene i Viborg kathedralskole, i det kongerigske hjælpearbejde. Paa forskellig maade og under alle omskiftelser har han lige til sin død fortsat denne virksomhed. I „Sønderjydske Aarbøger“ er der særlig grund til at fremhæve, at han i en aarrække efter A. D. Jørgensens død i 1897 sammen med M. Mackeprang deltog i redaktionen af dette tidsskrift. Sideløbende med denne virksomhed blev det fra aarene omkring aarhundredskiftet og til efter genforeningen og afslutningen af den første verdenskrig, hans videnskabelige livsværk inden for rammen af en fremstilling af statsmandsfamilien Bernstorffs indsats i vor historie gennem tre generationer at skildre den dansk-tyske helstats politiske og kulturelle historie mellem 1750 og

1835. Som han selv har formuleret det, stillede han sig opgaven at gøre rede for „den Vekselvirkning mellem Dansk og Tysk, der danner Forudsætning og Baggrund for Slægtens Virksomhed i Danmark“. Med sit stort anlagte og vidtspændende værk *Bernstorfferne og Danmark I—II* (1903 og 1919) med dertil hørende aktstykkесamling *Bernstorffske Papirer I—III* (1904—13) og større og mindre særstudier, navnlig disputatsen *Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg*, har Aage Friis givet et vellykket og betydningsfuldt bidrag til det danske folks historie i et afgørende tidsrum. Et uhyre materiale, hidtil ukendt og ubenyttet, fundet frem paa holstenske og nordtyske herregaarde, stod til hans raadighed. De foreliggende to bind blev et imponerende vidnesbyrd om hans stilistiske evner og viser hans suveræne herredømme over det omfattende kildestof. Ogsaa i dette værk spores dog undertiden hans svigtende forstaaelse for mere problematiske karakterer og for de sammensatte motiver, som har været ledende for de skildrede statsmænd. Det forhindrer dog ikke, at værkets kvalitet og rummelige forstaaelse af det 18. aarhundredes dansk-tyske statsmandskreds og dens faste forankring i Vesteuropas fælles internationale kulturliv og historiske traditioner ikke alene gør det til højdepunktet i Aage Friis' historiske forfatterskab, men ogsaa bevirker, at det vil leve som et af nyere dansk historieforsknings klassiske værker.

Kun trist, at det er forblevet en torso.

I de samme aar, særlig fra 1905 og indtil udbruddet af den første verdenskrig, udfoldede Aage Friis en betydningsfuld politisk-publicistisk virksomhed til gavn for de danske nord-slesvigere. I den ovenfor omtalte afhandling i Mindebogen om H. P. Hanssen har han udførligt og smukt gjort rede for dens karakter og omfang. Idémæssigt var det vel H. P. Hanssen og H. V. Clausen som var de bestemmende; politisk fandt han først og fremmest støtte hos mænd som Ove Rode og P. Munch.

Mange andre bør ogsaa nævnes, der virkede med paa samme linje, fag- eller meningsfæller som M. Mackeprang og L. Moltesen, fjernere staaende som Harald Høffding og sønderjysk interesserede højremænd som Camillus Nyrop, H. L. Møller o. a. Allesammen har de bidraget til gennemførelsen af den sønderjyske og kongerigske nationalitetspolitik, som forberedte og sejrede ved genforeningen i 1920. Indenfor denne kreds har Aage Friis paa to forskellige omraader øvet sin særlige og personlige indsats, som sønderjysk medarbejder ved „Politiken“ og som mellemmand mellem H. P. Hanssen og de skiftende venstre-regeringer og disses udenrigsministre.

En nærmere redegørelse for dette arbejde vilde sprænge rammen for denne skitse. Ved Aage Friis's bortgang skal det vidnes, at han har været baade Nordslesvig og Danmark en god mand. Paa adskillige hold mødte han modstand. Hørups samtidige, Edv. Brandes og andre, nærrede længe en historisk forklarlig mistillid og frygt for, at aktivt journalistisk arbejde for den sønderjyske sag skulde blive udnyttet til fordel for, hvad der jævnlige i gammelradikale kredse blev opfattet som fordulgt højrepolitik. Rimeligvis har der ogsaa inden for vort udenrigsministerium været dem, der til at begynde med var betænkelig ved venstre-regeringernes forbindelse med nordslesvigernes politiske ledere og for en mere aktiv dansk udenrigspolitik. Efterverdenen vil ikke være i tvivl om, at det paa det paagældende tidspunkt var rigtigt og nødvendigt at gøre forsøg paa at svække Tysklands mistro til dansk udenrigspolitik og samtidigt bane vej for mere forstaaelse i ledende tyske kredse for en humanere nationalitetspolitik i Nordslesvig. Det er selvsagt ikke alene Aage Friis' fortjeneste at have ført disse retningslinjer igennem. Æren derfor deler han med mange, radikale, venstre- og højremænd, ogsaa med adskillige som ved flere lejligheder var blandt hans skarpeste kritikere. Jeg tænker bl. a. paa Franz v. Jessen.

Et hovedresultat af denne virksomhed var afslutningen af

optantkonventionen af 11. januar 1907. Aage Friis har selv givet en livfuld og oplysende skildring af hans medvirkning ved dens tilvejebringelse. Han har derom og om sin hele gerning i disse aar fremsat den sikkert rigtige paastand, at det danske udenrigsministerium — bortset fra alt, hvad der stod i forbindelse med de Lütkenske forhandlinger — intet væsentligt har foretaget sig i forholdet til Tyskland eller Nordslesvig, „uden at Hanssen gennem mig blev taget med paa raad“. Selvfølgelig har den danske regering og udenrigsministeriet paa den ene side og H. P. Hanssen paa den anden været bestemmende for den hele politik. Man tager dog næppe fejl, naar man tilføjer, at Aage Friis nok var „mellemmanden“, men derfor ikke den blotte „budbringer“. Ganske sikkert har Aage Friis i mange situationer været den aktive raadgiver, som har øvet betydelig indflydelse baade her og der, i udenrigsministeriet paa Kongens Nytorv og i det danske hovedkvarter i Aabenraa. Det forringer ikke hans fortjenester, naar man samtidig gør opmærksom paa, at han ogsaa maa bære en hovedpart af ansvaret for den noget ubehændige offentliggørelse og paa et enkelt punkt uheldige affattelse af den „Von einem Dänen“ (dvs. Marcus Rubin) i Preussische Jahrbücher i 1911 publicerede artikel „Deutschland, Nordschleswig und Dänemark“.

Som et særligt led i hele denne virksomhed forberedte Aage Friis samtidig et historisk værk om *Bismarck*, som skulde give dansk offentlighed en retfærdigere vurdering og større forstaaelse for denne statsmand og hans betydning for det moderne Tyskland. Værket var fra begyndelsen anlagt urimelig stort og blev kun til et enkelt bind, som alene skildrer ungdomstiden indtil 1848 (1909).

Ganske sikkert har det haft stor betydning, at Aage Friis i disse aar virkede paa en dobbelt front, som sønderjysk medarbejder ved „Politiken“ og som regeringens tillidsmand. For Det radikale Venstre har hans meget flittige medarbejderskab ved dets vigtigste blad og den stærke interesse, som derfra

bredte sig til stadig større kredse inden for partiet, utvivlsomt bidraget væsentlig til i 1918—20 at give Det radikale Venstre og dets regering den moralske adkomst til at være førende i den danske genforeningspolitik. Ligesaa utvivlsomt har de forskellige venstre-regeringer draget fordele af, at deres synspunkter og gerninger fandt sagkyndig og forstaaende forsvar og begrundelse i oppositionens førende blad. Naar dette er sagt, skal det dog ogsaa bemærkes, at Aage Friis' altid velskrevne, men af og til vel „kraftige“ artikler om sønderjysk politik undertiden har bidraget til at give offentligheden et stærkere indtryk af samhørigheden mellem „Aabenraapolitiken“ og Det radikale Venstres politik, end det svarede til de virkelige forhold. Til tider har det utvivlsomt vanskeliggjort H. P. Hanssen gennemførelsen af hans politiske linje.

1909—13 havde Aage Friis for saa vidt en mere officiel stilling, som han i disse aar var direkte knyttet til udenrigsministeriet og som dets konsulent — med direkte referat til ministeren — ledede dets forbindelse med pressen. Som naturlig virkning ophørte dermed hans medarbejderskab ved „Politiken“, som overtoges af forfatteren til denne artikel. Uden at jeg er i stand til at anføre direkte vidnesbyrd derom, er det mit indtryk, at denne ansættelse i ministeriet ikke bidrog til at styrke og udvide hans indflydelse. Det har næppe heller været i modstrid med begge parters ønske, at Aage Friis' overtagelse i 1913 af et professorat i historie ved Københavns universitet bragte forbindelsen til ophør.

Ogsaa efter dette tidspunkt og lige til sin død har Aage Friis paa forskellig maade fortsat sit arbejde for nordslesvigske anliggender. Til det sidste var hans interesse lige levende. Alligevel var det en nødvendig følge af begivenhedernes gang, at hans indsats maatte blive mindre betydningsfuld. Ogsaa han fik at mærke, at nye tider og forhold kræver nye mænd. Om hans stilling og den indflydelse, man stadig tillagde ham, er det dog et betegnende vidnesbyrd, at det var til ham, at H. P. Hans-

sen 5. oktober 1918 sendte det bekendte brevkort, hvormed han efter de fire tunge aars adskillelse, ved afslutningen af den første verdenskrig, paany knyttede forbindelsen med danske politiske kredse og tilkendegav, at tiden var inde til at rejse sørgsmaalet om Nordslesvigs genforening med moderlandet.

Madhavn Mandag d. 14/10
 Nr. 8 a Brs. Berlin d. 5 Okt. 1918

Det omtalte Værk er nu ud gaaet, da
 antikvarhandlerea rykker sit Lager.
 Men sig til Bibliotekets Bestyrelse, at
 der maaske laadles hurtigst elleri forspildes
 Chancer, som ikke vuder tilbage.

A. Friis
 K. S. Wör.

Ved to lejligheder greb Aage Friis ind i begivenhedernes gang. Forsøget paa at tilvejebringe og udsende den saakaldte „Oktoberadresse“ var velment, men ogsaa et vidnesbyrd om, at hverken han eller de, som var enige med ham, havde forstaaelse for de forandrede inden- og udenrigske politiske vilkaar, som nu gjorde sig gældende. Mere betydningsfuld var Aage Friis' rejse til Berlin 11. november 1918, under hvilken han i forstaaelse med H. P. Hanssen og de andre nordslesvigske parlamentariske repræsentanter benyttede sine forbindelser med det nye Tysklands ledende mænd til at udvirke det bekendte brev

fra den daværende tyske udenrigsminister dr. Solf, i hvilket denne paa den tyske regerings vegne tilkendegav Tysklands godkendelse af det nordslesvigske spørgsmaals løsning ved en grænseforandring. Om denne episode har Aage Friis senere givet en udførlig fremstilling i „Tilskueren“ 1921. I sin artikel i Mindebogen om H. P. Hanssen omtaler han den i største kort-hed. Saa vidt man kan dømme af hans bemærkninger foretog han denne rejse efter H. P. Hanssens ønske, men uden nogen som helst fuldmagt fra den daværende danske udenrigsminister Erik Scavenius. Af referatet af dennes bemærkninger forstaar man, at han snarest har været modstander af rejsen, men dog ikke har gjort noget forsøg paa at forhindre den. Saa vidt man nu er i stand til at dømme om dens resultat synes det iøjnefal-dende, at den dengang og maaske ogsaa senere har haft sin po-sitive værdi.

Bag al Aage Friis' stræben og virken, som historiker, som politisk skribent og i hans praktiske gerning, laa overbevisning-
gen om det danske folks skæbnefællesskab i fortid, nutid og fremtid med det tyske folk og dets kultur. Heller ingen er der-
for blevet dybere ramt af de ulykker og voldshandlinger, for hvilke det bærer ansvaret. Det var ud fra denne følelse og en virkning af hans hjertelag og hele livsanskuelse, at han lige fra 1933 som medlem af „Den danske Komité for landflygtige Aandsarbejdere“ og formand for „De samvirkende danske Emi-granthjælpekomitéer“ optog en aldrig trættet gerning for at bi-
drage sit til at raade bod paa Nazismens hærværk og forbry-delser mod jøder, emigranter og fordrevne aandsarbejdere. Man-
ge mennesker har ved hans bortgang erindret, hvad han har ud-
rettet, og givet udtryk for taknemmelighed derover. Overbevis-
ning, medfølelse og handlekraft bestemte hans gerninger. Sam-
me retfærdighedsfølelse bevægede ham i hans sidste dage efter Danmarks befrielse i maj 1945 til kraftigt og uforfærdet at tage til orde imod, hvad han betragtede som overgreb og retskræn-

kelser. Det forringer ikke idealiteten i hans handlinger, at han stundom dømte uden tilstrækkelig viden og forstaaelse.

1913—35 var Aage Friis professor i historie ved Københavns universitet. Af egen erfaring — i de sidste gymnasieklasser har han været min lærer i historie — og af hans elevers vidnesbyrd har jeg et levende indtryk af hans mange betingelser for at varetage en universitetslærers betydningsfulde gerning. Efter sin forgænger J. A. Fridericia overtog han størsteparten af dennes undervisningsomraade, den nyere tids historie efter 1715, og kunde ogsaa drage fordel af det ypperlige sæt af lærebøger, som Fridericia havde tilvejebragt. Der er heller ikke tvivl om, at han gennem flere af sine forelæsningsrækker og øvelser har øvet varig indflydelse paa adskillige af sine studenter. Det skal ogsaa fremhæves, at han tit og ofte med ødsel indsats af tid og kræfter har hjulpet mange af dem gennem vanskeligheder, som truede med at sinke eller afbryde deres bane. Naar det alligevel maa siges, at hans tyveaarige professorgerning næppe gav ham selv den fulde indre tilfredsstillelse, ej heller fik den betydning, man kunde have ventet, skyldtes det forskellige forhold, nogle uforskyldte, som gentagne lange sygdomsperioder, og andre en følge af hans tilbøjelighed til at sprede kræfterne over for mange forskelligartede omraader. I modsætning til hans forgænger — men i lighed med adskillige ældre og yngre fagfæller — tilkæmpede han sig aldrig den koncentrationsevne og resignation, som havde gjort det muligt for ham at samle kræfterne om sin egentlige livsgerning. Andetsteds har jeg nævnt — og vil ogsaa her gentage — at et mangeaarigt modsætningsforhold inden for fagfællernes kreds og deraf følgende konflikter — der efter min overbevisning mere var en følge af gemytternes uoverensstemmelse end af en saglig nødvendighed — lagde mere beslag paa hans tid og tanker, end de var værd. Eftertiden vil muligvis finde, at modsætningerne ikke alene for Aage Friis, men ogsaa for hans kontraparter har gnavet dybere og svækket arbejds-

glæden mere, end samtiden har forstaaet. For fagets trivsel og fremgang har de ikke været til gavn.

Ovenfor er nævnt, at Aage Friis efterhaanden opgav at fortsætte sin ungdoms videnskabelige storværk „Bernstorfferne og Danmark“. Eftertiden vil beklage det og spørge om forklaringen. Til syvende og sidst var det rimeligvis hans intensive medleven i nutidens begivenheder, der drev ham ind paa et nyt studieomraade, som havde nærmere direkte forbindelse med hans samtids politiske oplevelser. Resultatet foreligger i det store, næsten fuldendte værk om *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark I—III* (1921—48) — og fremstillingen af *Danmark ved Krigsudbruddet Juli—August 1870* (1923) — med dertil knyttede særstudier og store aktstykkesamlinger *Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879 I—VI* (1921—48) og *Europa, Danmark og Nordslesvig 1864—1879 I—III* (1939—48), det sidste værk udgivet sammen med Povl Bagge.

At Aage Friis ved disse arbejder har indlagt sig baade nationalpolitisk og videnskabelig fortjeneste er ubestrideligt. Alligevel kan det være tvivl underkastet, om emnet krævede og har været i stand til at „bære“ saa omfattende værker og kan begrunde den uhyre arbejdsindsats, som de har lagt beslag paa. Med al anerkendelse af deres fortrin og af Aage Friis' utrættelige iver for at indsamle et fuldstændigt materiale og fremdrage og medtage alle enkeltheder, af fremstillingens nationale upartiskhed og ofte fremragende personskildringer spørger man sig, om baade en saa udførlig skildring og en saa altomfattende kildeudgivelse havde været nødvendig. Nægtes kan det heller ikke, at fremstillingen som litterært mindesmærke staar tilbage for „Bernstorfferne og Danmark“.

I Aarenes løb har Aage Friis foretaget mange detaljerede særstudier og ogsaa offentliggjort forskellige „kritiske undersøgelser“. Først og fremmest er der grund til at fremhæve den skarpsindige afhandling om *Holstens Indlemmelse i Danmark i*

1806 (Hist. Tidsskr. 7 rk. VI). Yderligere kan nævnes *Bernstorff og Moltke under Krisen 1762* (smstds. 9 rk. I), *C. N. David, Christian IX og Sir Augustus Paget i November 1863* (smstds. 9 rk. VI), *Skandinavismens Kulmination. Ministeriet Halls Planer om en nordisk Union forud for Udstedelsen af Martskundgørelsen 1863* (smstds. 10. rk. III) etc. etc. Der er dog næppe tvivl om, at Aage Friis i højere grad har dyrket og ogsaa fortrinsvis haft evner for den brede syntetiske fremstilling. I større udstrækning end nogen anden af Danmarks nyere historikere — Edv. Holm maaske fraregnet — bygger han i sine værker fortrinsvis paa et ofte uhyre utrykt materiale og tager mindre hensyn til den i forvejen foreliggende historiske litteratur. Naar det i saa høj grad lykkedes ham at fremdrage og spænde over et saa omfattende arkivalisk kildestof, hænger det sammen med og er blevet muliggjort ved hans hele arbejdsmaade og stærke benyttelse af videnskabelig medhjælp.

Denne hans tilbøjelighed gjaldt ikke alene egne forskningsomraader. Ogsaa uden for disse har han samlet og alene eller sammen med medarbejdere offentliggjort en række store, endnu langt fra tilstrækkeligt benyttede kildepublikationer. Jeg nævner udgaverne af *D. G. Monrads Redegørelse for hans Deltagelse i Begivenhederne 1864* (1914), *Af Johanne Luise Heibergs og A. F. Kriegers Brevveksling 1860—1889 I—II* (1914—15, sammen med P. Munch) og *A. F. Kriegers Dagbøger 1848—1880 I—VIII* (1920—1925, sammen med Elise Koppel og P. Munch), samt nyudgaven af *Johanne Luise Heiberg: Et Liv gjenoplevet i Erindringen I—IV* (1944), hvortil slutter sig forskellige andre publikationer vedrørende fru Heiberg og hendes slægt. Adskilligt andet, større og mindre, kunde ogsaa nævnes. Denne næsten ubændige trang til at indsamle og fremlægge nyt materiale har ogsaa givet sig udslag i Aage Friis' virksomhed som leder efter 1925 af en fælles nordisk komité til udforskning af de russiske statsarkiver, hvis virksomhed det skyldes,

at der nu i de tre nordiske rigsarkiver foreligger gengivelser paa mikrofilm af et omfattende russisk diplomatisk kildestof til oplysning om czarrigets forhold til de nordiske lande i det 18. og 19. aarhundrede. For mig som rigsarkivar er det i særlig grad naturligt at fremhæve Aage Friis' energiske virksomhed som formand fra 1920 til sin død for den af Videnskabernes Selskab nedsatte „Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie“. Nutidens og fremtidens historieforskning skylder ham tak for mange privatarkiver og brevsamlinger, som han har formaaet ejerne til at afgive til det danske rigsarkiv. Jeg er ogsaa overbevist om, at der i hans egen efterladte brevsamling er bevaret et værdifuldt og delvis ganske bevidst tilvejebragt materiale til hans egen og samtidens historie.

En redegørelse for Aage Friis' utrættelige organiserende virksomhed vil være ufuldstændig, om man ikke nævner hans indsats som redaktør af store historiske samleværker som *Verdenskulturen* I—VIII (1905—12), *Det nittende Aarhundrede* (1918—26) og af *Det danske Folks Historie* I—VIII (1926—29, sammen med M. Mackeprang og Axel Linvald, og nyudgivet som *Schultz' Danmarkshistorie* I—VI (1941—43).

Intet menneske og intet menneskeværk er fuldkomment. Samtiden har saa vist heller ikke lukket øjnene for Aage Friis' svagheder eller undladt at gøre opmærksom paa hans fejltager. Oprigtigheden, hvormed han gjorde sine anskuelser gældende, bidrog til at lette kritikerne deres opgave. Ovenstaaende, nedskrevet af en fagfælle og medarbejder, som i mere end en menneskealder har haft betingelser for at følge hans virksomhed, er et beskedent forsøg paa at bidrage til en retfærdig vurdering, ingen ukritisk venneros, men forhaabentlig udtryk for uskrømtet respekt for et stærkt og særpræget menneskes over

for ideer og overbevisning altid trofaste livsgerning i dansk aands- og folkelivs tjeneste.

Om ét vil meningsfæller og modstandere være enige: ingen som har mødt ham paa sin bane, er gaaet ham ligegyldigt forbi.

Alene det vil være en maalestok for hans personligheds styrke.
